पठतु संस्कृतम्

शिक्षा

तृतीय-पाठः

प्रहेलिका

विराजराजपुत्रारेः यन्नाम चतुरक्षरम् ।
पूर्वार्धं तव वैरीणां परार्धं तव सङ्गरे ।।

पदविभाग:

विराजराजपुत्रारेः, यत्, नाम, चतुर्, अक्षरम्, पूर्वार्धम्, तव, वैरीणाम्, परार्धम्, तव, सङ्गरे

प्रहेलिका

विराजराजपुत्रारेः यन्नाम चतुरक्षम् ।
पूर्वार्धं तव वैरीणां परार्धं तव सङ्गरे ।।

अन्वय:

(हे राजन्!) विराजराजपुत्रारेः यत् नाम चतुरक्षरम्, (अस्ति) (तस्य) सङ्गरे पूर्वार्धं तव वैरीणां (भवतु) परार्धं तव (भवतु)

सामान्यार्थ:

(हे राजन्!) युदधे विराजराजपुत्रारेः चतुरक्षरं नाम यत् अस्ति तस्य पूर्वार्धं तव शत्रूणां (भवतु) परार्धं तव (भवतु)

प्रहेलिका

विराजराजपुत्रारेः यन्नाम चतुरक्षरम् ।
पूर्वार्धं तव वैरीणां परार्धं तव सङ्गरे ।।

उत्तरम्

विः इति चेत् पक्षिः।
विराजः तु पक्षिराजः गरुडः।
विराजराजः गरुडस्य स्वामी महाविष्णुः।
विराजराजपुत्रः महाविष्णोः सुतः मन्मथः।
विराजराजपुत्रारेः मन्मथस्य शत्रुः शिवः।
विराजराजपुत्रारेः चतुरक्षरं नाम - शिवस्य नाम मृत्युञ्जयः।

अस्य श्लोकस्य वास्तविकः अर्थः 'युद्धे तव वैरीणां मृत्युः भवतु । तव जयः भवतु।

भगवद्गीता - अन्वय: - 1

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥

पदविभाग:

धृष्टकेतुः, चेकितानः, काशिराजः, च, वीर्यवान्, पुरुजित्, कुन्तिभोजः, शैब्यः, च, नरपुङ्गवः

सन्धि:

धृष्टकेतुः + चेकितानः = विसर्ग-सकार: सन्धिः
काशिराजः + च = विसर्ग-सकार: सन्धिः
कुन्तिभोजः + च = विसर्ग-सकार: सन्धिः
शैब्यः + च = विसर्ग-सकार: सन्धिः

भगवद्गीता - अन्वय: 1

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥

सामान्यार्थ:

Dhrishtaketu, Chekitana, the valorous king of Kaashi, Purujit, Kuntibhoja and Shaibya, the best among men are all here (in the battlefield).

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम् – अस्ति (अध्याहार:)
प्रथमा – धृष्टकेतुः, चेकितानः, काशिराजः, वीर्यवान्, पुरुजित्, कुन्तिभोजः, शैब्यः, नरपुङ्गवः
अव्ययम् – च

भगवद्गीता - अन्वय: 1

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

क्रिया	अस्ति	
कः अस्ति?	धृष्टकेतुः	शिशुपालस्य पुत्र:
पुनःकः अस्ति?	चेकितानः	वृष्णिराज्यस्य राजकुमारः
पुनःकः अस्ति?	काशिराजः	काशीराज्यस्य नृपः
कीदृशः काशीराजः	वीर्यवान्	धीर:
पुनःकः अस्ति?	पुरुजित्	कुन्त्याः भ्राता
पुनःकः अस्ति?	कुन्तिभोजः	कुन्त्याः पिता
पुनःकः अस्ति?	शैब्यः	शिबिराज्यस्य नृपः
कीदृशः शैब्यः?	नरपुङ्गवः	पुरुषाणां श्रेष्ठः

भगवद्गीता - अन्वय: 1

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥

अन्वय:

(अत्र) धृष्टकेतुः, चेकितानः, वीर्यवान् काशिराजः, पुरुजित्, कुन्तिभोजः, नरपुङ्गवः शैब्यः च (अस्ति)।

तात्पर्यम्

अस्यां पाण्डवसेनायां शिशुपालस्य पुत्रः धृष्टकेतुः, वृष्णिराजकुमारः चेकितानः, धीर: काशिराजः कुन्त्याः भ्राता पुरुजित् कुन्त्याः पिता कुन्तिभोज: पुरुषाणां श्रेष्ठः शैब्यः च सन्ति ।

भगवद्गीता - अन्वय: 1

व्याकरणांशा:

धृष्टकेतुः	– उ. पु. प्र. ए.
चेकितानः	- अ. पु. प्र. ए.
काशिराजः	– अ. पु. प्र. ए.
वीर्यवान्	- त. पु. प्र. ए.
पुरुजित्	– त. पु. प्र. ए.
कुन्तिभोजः	- अ. पु. प्र. ए.
शैब्यः	– अ. पु. प्र. ए.
नरपुङ्गवः	– अ. पु. प्र. ए.
च	– अव्ययम्
अस्ति	– अस् धातुः परस्मैपदी लट्-लकार : प्र. ए.

भगवद्गीता - अन्वय: - 2

युधामन्युश्च विक्रान्तः उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥

पदविभाग:

युधामन्युः, च, विक्रान्तः, उत्तमौजाः, च, वीर्यवान्, सौभद्रः, द्रौपदेयाः, च, सर्वे, एव, महारथाः, (अस्ति) (सन्ति)

सन्धि:

युधामन्युः + च = विसर्ग-सकार: सन्धिः
उत्तमौजाः + च = विसर्ग-सकार: सन्धिः
सौभद्रः + द्रौपदेयाः = विसर्ग-उकार: सन्धिः
द्रौपदेयाः + च = विसर्ग-सकार: सन्धिः
सर्वे + एव = यान्तावान्तादेश-सन्धिः (लोप:)

भगवद्गीता - अन्वय: 2

युधामन्युश्च विक्रान्तः उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥

सामान्यार्थ:

The strong Yudhamanyu and the brave Uttamaujas, the son of Subhadra (Abhimanyu - the son of Subhadra and Arjuna), and the sons of Draupadi, all great heroes.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम्	- (अस्ति/सन्ति)
प्रथमा विभक्तिः	- युधामन्युः, विक्रान्तः, उत्तमौजाः, वीर्यवान्, सौभद्रः,
	- द्रौपदेयाः, सर्वे, महारथाः
अव्ययम्	- च, एव

भगवद्गीता - अन्वय: 2

युधामन्युश्च विक्रान्तः उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

क्रिया	(अस्ति)	
कः अस्ति?	युधामन्युः	पाञ्चालराज्यस्य राजकुमारः
कीदृशः युधामन्युः?	विक्रान्तः	धीर:
पुनःकः अस्ति?	उत्तमौजाः	युधामन्योः भ्राता
कीदृशः उत्तमौजाः?	वीर्यवान्	वीरः
पुनःकः अस्ति?	सौभद्रः	सुभद्रायाः पुत्रः अभिमन्युः
क्रिया	(सन्ति)	
के सन्ति?	द्रौपदेयाः	द्रौपद्याः पञ्च पुत्राः, उपपाण्डवाः
कीदृशाः सन्ति?	महारथाः	यः वीरः एकाकीदशसहस्रेणयोधैः युद्धं कर्तुं शक्नोति सः महारथः)
के महारथाः?	सर्वे एव	सकला:

भगवद्गीता - अन्वय: 2

युधामन्युश्च विक्रान्तः उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥

अन्वय:

विक्रान्तः युधामन्युः, वीर्यवान् उत्तमौजाः, सौभद्रः, द्रौपदेयाः च सर्वे महारथाः एव (सन्ति)।

तात्पर्यम्

धीर: पाञ्चालराज्यस्य राजकुमारः युधामन्युः, युधामन्योः भ्राता वीरः उत्तमौजाः सुभद्रायाः पुत्रः अभिमन्युः, द्रौपद्याः पञ्चपुत्राः उपपाण्डवाः एवं पाण्डवसेनायां सर्वे महारथाः एव सन्ति ।

भगवद्गीता - अन्वय: 2

व्याकरणांशा:

युधामन्युः	- उ. पु. प्र. ए.
विक्रान्तः	- अ. पु. प्र. ए.
उत्तमौजाः	- स. पु. प्र. ए.
वीर्यवान्	- त. पु. प्र. ए.
सौभद्रः	- अ. पु. प्र. ए.
द्रौपदेयाः	- अ. पु. प्र. ब.
सर्वे	- अ. पु. सर्वनाम प्र. ब.
महारथाः	- अ. पु. प्र. ब.
अस्ति	- अस् धातुः परस्मैपदी लट्-लकार : प्र. ए.
सन्ति	- अस् धातुः परस्मैपदी लट्-लकार : प्र. ब.

भगवद्गीता - अन्वय: - 3

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥

पदविभाग:

अस्माकम्, तु, विशिष्टाः, ये, तान्, निबोध, द्विजोत्तम, नायकाः, मम, सैन्यस्य, संज्ञार्थम्, तान्, ब्रवीमि, ते

सन्धि:

अस्माकम् + तु	- अनुस्वारसन्धि:
विशिष्टाः + ये	- विसर्ग-लोप:
नायकाः + मम	- विसर्ग-लोप:
संज्ञार्थम् + तान्	- अनुस्वारसन्धि:

भगवद्गीता - अन्वय: 3

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥

सामान्यार्थ:

Know also, O best among the twice-born! The names of those who are the most distinguished amongst ourselves, the leaders of my army; these I name to thee for thy information.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम्	- निबोध, ब्रवीमि
सम्बोधनप्रथमा विभक्तिः	- द्विजोत्तम
प्रथमा विभक्तिः	- ये, नायकाः, विशिष्टाः, (त्वम्), (अहम्)
द्वितीया विभक्तिः	- तान्, (त्वाम्)
षष्ठी विभक्तिः	- मम, सैन्यस्य, अस्माकम्, ते
अव्ययम्	- तु, संज्ञार्थम्

भगवद्गीता - अन्वय: 3

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

हे द्विजोत्तम!		ब्राह्मणेषु उत्तम: हे विप्रश्रेष्ठ!
क्रिया	निबोध	जानीहि
क: निबोध ?	त्वम्	भवान्
कान् निबोध ?	तान्	अमून्
तान् कान् ?	ये नायकाः	नेतारः
कीदृशाः नायकाः ?	विशिष्टाः	श्रेष्ठाः
केषां नायकाः ?	अस्माकम्	कौरवाणाम्

भगवद्गीता - अन्वय: 3

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

क्रिया	ब्रवीमि	वदामि
कः ब्रवीमि ?	[अहम्]	दुर्योधनः
कान् ब्रवीमि ?	तान्	नायकान्
कस्य नायकान्?	सैन्यस्य	चम्वाः
कस्य सैन्यस्य ?	मम	दुर्योधनस्य
किमर्थं ब्रवीमि ?	संज्ञार्थम्	स्पष्टज्ञानार्थम्
कस्य संज्ञार्थम् ?	ते तव	द्रोणाचार्यस्य

भगवद्गीता - अन्वय: 3

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥

अन्वय:

हे द्विजोत्तम । अस्माकं ये विशिष्टा: नायका: तान् त्वं निबोध मम सैन्यस्य तान् ते संज्ञार्थं अहम् त्वां ब्रवीमि ॥

तात्पर्यम्

हे विप्रश्रेष्ठ! अस्माकं ये श्रेष्ठाः नेतारः तान् जानीहि । मम सैन्यस्य तादृशान् नायकान् तव स्पष्टज्ञानार्थम् अहं वदामि ।

भगवद्गीता - अन्वय: 3

व्याकरणांशा:

अस्माकम्	- द. त्रिषु लिङ्गेषु समानः अस्मद् शब्दः ष. ब.
तु	- अव्ययम्
विशिष्टाः	- अ. पु. प्र. ब.
ये	- द. पु. सर्वनाम प्र. ब.
तान्	- द. पु. सर्वनाम द्वि. ब.
निबोध	- बुध् धातुः नि-उपसर्गः लोट्-लकार: म. ए.
द्विजोत्तम	- अ. पु. स.प्र. ए.
नायका:	- अ. पु. प्र. ब.
मम	- द. त्रिषु लिङ्गेषु समानः अस्मद् शब्दः ष. ए.
सैन्यस्य	- अ. न. ष. ए.
संज्ञार्थम्	- अव्ययम्
ब्रवीमि	- ब्रू धातुः लट्-लकार: उ. ए.
ते	- द. त्रिषु लिङ्गेषु समानः युष्मद् शब्दः ष. ए.

अन्धपङ्गुन्यायः

द्वौ पुरुषौ स्तः। एकः अन्धः अस्ति। अन्यः पङ्गुः अस्ति। अन्धपुरुषेण द्रष्टुं न शक्यते। पङ्गुमानवेन चलितुं न शक्यते। तौ समानस्थलं गन्तुम् इच्छतः। "कथं आवां गमिष्यावः" इति मिलित्वा उपायं चिन्तयतः।

अन्धः पङ्गुं बाहुभ्याम् उन्नयति। पङ्गुः वीथ्यां के के सन्ति इति उक्त्वा मार्गं प्रदर्शयति। अन्धः तेन मार्गेण अवधानेन गच्छति। तौ स्थलं प्राप्नुतः।

परस्परसाहाय्येन उभावपि लक्ष्यं प्राप्तुं शक्यते चेत् एषः न्यायः प्रयुज्यते।

वृद्धकुमारीवाक्यन्यायः

एका वृद्धा आसीत्। तस्य विवाहं न अभवत्। कदाचित् एषा वरं प्राप्तुं तपस्यां कृतवती। सन्तुष्टः इन्द्रः तस्याः पुरतः आगत्य "एकं वरं पृच्छ, अहं ददामि" इति उक्तवान्। किन्तु तस्याः अनेकाः आशाः अभवन्। "कथं बहूनाम् अर्थानां साधनम् एकेन वरेण शक्यते"? इति सा चिन्तितवती।

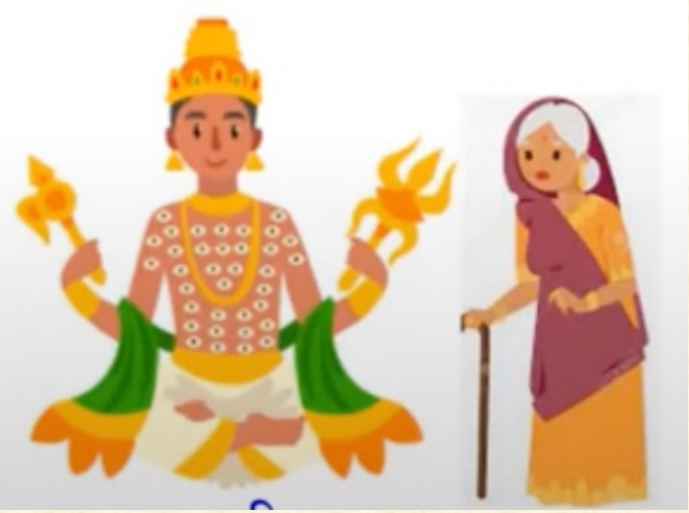

अनन्तरं सा अधः दत्तं वरं पृष्टवती।

" मम पौत्रान् स्वर्णपात्रेण क्षीरं पिबतः द्रष्टुम् इच्छामि " इति सा प्रार्थितवती।

वृद्धकुमारीवाक्यन्यायः

पौत्राः प्राप्तव्याः चेत् तया प्रथमं पुत्राः प्राप्तव्याः तस्मात् पूर्वं विवाहः भवनीयः। विवाहार्थं यौवनं प्राप्तव्यम्।
पुत्राणां उत्पत्तिः पर्यन्तं यदि जीवति चेत् दीर्घायुः भवनीयः। पुत्रपौत्रैः तस्याः वशंवृद्धिः भवेत्। स्वर्णपात्रेण क्षीरं पीतव्यं चेत् ऐश्वर्यं लब्धव्यम्।

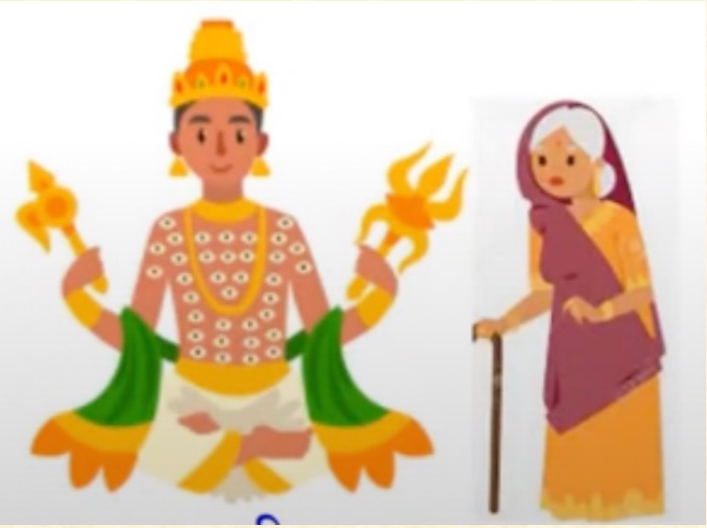

एवम् एकेन वरेण वृद्धकुमार्या यौवनं दीर्घायुः वंशवृद्धिः ऐश्वर्यं च सर्वं लब्धम्।

यदा एकेन कार्येण बहवः कार्य-सिद्धयः भवन्ति तदा वृद्धकुमारीवाक्यन्यायः इति उच्यते।

व्याकरणम्

उचित-पदं " ✓ " इति चिह्नेन अङ्कयत ।

" ददत्" – अस्य पुंलिङ्गे प्रथमा-विभक्तिरूपम् (ददन् / ददती / ददत्) ।

' मनश्चञ्चलम्" अत्र सन्धि: - (श्चुत्वसन्धिः / विसर्ग-लोपः / विसर्ग-रेफः) ।

" शेते" - अस्य शानच्- स्त्रीलिङ्ग-रूपम् (शयमाना / शेयमाना / शयाना) ।

"पिबति" – अस्य कर्मणि रूपम् (पिब्यति / पीयते / पास्यति) ।

"स तया"- सन्धि: कः ? (विसर्ग-लोप-सन्धिः / श्चुत्वसन्धिः / सन्धिः नास्ति)

सन्धिः

सम्यक् + अभिहितम्	सम्यगभिहितम्	जश्त्वम्
मोक्षः + अस्ति	मोक्षोऽस्ति	विसर्ग-उत्वम् / पर्वरूपम्
रामस् + छात्रः	रामश्छात्रः	श्चुत्वम्
नमः + तुभ्यम्	नमस्तुभ्यम्	विसर्ग-सकारः

षड् + कोणः	षट्कोणः	चर्त्वम्
तम् + डमरुम्	तं डमरुम् / तण्डमरुम्	परसवर्णः
बालः + षण्मुखः	बालष्षण्मुखः	विसर्ग-सकारः - ष्टुत्वम्
बहवः + इच्छन्ति	बहव इच्छन्ति	विसर्ग-लोपः